

**Олександр Курочкін
(Київ)**

**РІЗДВЯНО-НОВОРІЧНІ
СВЯТА З ІСТОРИЧНОЇ
ДИСТАНЦІЇ У 140 РОКІВ
(шляхами експедиції
Павла Чубинського)**

Важливу частину етнографічних джерел становлять народні календарі – особливі нотатки про життя та побут селян України в різні пори року, що відображали хронологічну приуроченість окремих звичаїв, обрядів, повір'їв, зразків уснопоетичної творчості. Історичними попередниками цього своєрідного літературного жанру можна вважати давньоруські літописи, монастирські хроніки, сімей-

ні щоденники (діаріуші), що послідовно подавали різноманітні відомості. Традицію видання спеціалізованих календарів звичаєво-обрядового профілю у вітчизняному народознавстві започаткували К. Сементовський (1843), О. Терещенко (1848), М. Арандаренко (1849), М. Максимович (1856), М. Маркевич (1860) та ін.

У конкретних історичних умовах, у яких перебувала Україна в ХІХ ст., коли точилася гостра ідеологічна боротьба між прихильниками польської та російської (імперської) влади, будь-яке друковане видання, адресоване широким масам, неодмінно підпорядковувалося загальній тенденційності, виконувало політичне замовлення. Так, польсько-католицьку пропаганду серед українського населення поширював відомий Бердичівський календар, який регулярно з другої половини ХVІІІ до 60-х років ХІХ ст. друкували кармеліти. Після закриття цього видання в 1865 році з політичних міркувань цю прогалину прагнув заповнити «Київський народний календар», який обстоював уже «суто російські», державницько-монархічні позиції. Відверто самодержавний характер нового щорічника отримав критичні відгуки з боку прогресивної української інтелігенції. Публікуючи рецензію на перший випуск цього видання в газеті «Киевлянин», колишній ректор Київського університету М. Максимович, зокрема, зазначив, що «розділ “Місяцеслов в народних прислів'ях” весь складений лише з народних прислів'їв великоросійських. Але в “Київському календарі”, – наголошував М. Максимович, – слід бути “Місяцеслову”, складеному з прислів'їв народу південно-руського, бо лише тоді й буде придатним і бажаним для місцевого народного населення й цікавим взагалі для етнографії російської, як місяцеслов, відповідний з місцевою південно-руською народністю і з цілим побутом місцевого народу»¹.

Наведені факти яскраво характеризують задушливу атмосферу, в якій після реформи 1861 року розгорталася українознавчі студії, та водночас дозволяють посправжньому оцінити значення здійсненого П. Чубинським наукового проекту, результатом якого стало семитомне зібрання під назвою «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край».

Вміщений у третьому томі цього видання «Народний календар звичаїв та обрядів» (1872) значно перевершує більш ранні аналогічні збірки як в обсязі емпіричних даних, так і в рівні їхнього наукового викладу. Новаторство та великі організаторські здібності П. Чубинського проявилися насамперед у тому, що він зумів об'єднати зусилля значної когорти вітчизняних дослідників і збирачів, завдяки чому було видано першу в українській етнографії колективну працю, яку справедливо називають «енциклопедією народного буття». Відомо, що до третього тому «Праць», окрім матеріалів, зібраних власноруч П. Чубинським під час трьох подорожей 1869–1870 років, увійшли також польові записи О. Терещенка, М. Максимовича, М. Костомарова, А. Метлинського, П. Куліша, Я. Новицького, Д. Мордовця та інших. Вагомим результатом колективної співпраці стало найбільше для того часу зібрання календарних пісень третього тому, яке містить 587 одиниць.

На відміну від своїх попередників, які описували річні звичаї та обряди окремого села чи певної місцевості, П. Чубинський поставив перед собою більш амбітну мету – охопити в «Календарі» значний ареал етнічної території українців, що включав Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Поділля, Бессарабію, Холмщину та Підляшшя. За межами експедиційного дослідження 1869–1870 років залишилися лише ті українські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, а також Південь України.

Суттєва перевага «Щоденника» П. Чубинського в порівнянні з більш ранніми подібними розвідками полягає в конкретній паспортизації етнографічних і фольклорних матеріалів. Якщо, характеризуючи народні вірування та уявлення, дослідник брав до уваги територіальні регіони середнього й високого рівня (повіт, губернія, етнографічний ареал), то опис звичаїв і пісень часто відноситься до конкретного населеного пункту.

З позицій сьогодення П. Чубинському як редактору й упоряднику можна закинути певну упередженість при створенні історичної концепції: скомпановані ним тексти майже не відображають процеси трансформації календарної звичаєвості, що були досить помітними в 60-х роках ХІХ ст. Немовби відповідаючи на можливі

критичні зауваження, дослідник зазначив у передмові до третього тому: «Нині, коли в народ вже увійшло багато нових прийомів життя, старовина ця втрачає свою легальну повсюдну і незмінну силу. Деякі звичаї і обряди в одних місцях зовсім губляться, в інших, хоча і зберігаються, але народ вже перестає надавати їм значення необхідності, вони для нього залишаються лише якимсь художнім оточенням життя. Багато повір'їв, хоча передаються з уст в уста, але вже не є предметом щирого вірування»². Судячи з усього, П. Чубинський свідомо зосереджував увагу на архаїзмах у народній культурі, вбачаючи в них «коштовність старовини, заповідану від предків»³.

Таким чином, календарні звичаї та фольклор, представлені в третьому томі «Праць...», характеризують українське суспільство на етапі пізнього феодалізму. Це був період ще цілковитого панування аграрної цивілізації, коли в українських губерніях Росії селяни становили 90 % усього населення, а землеробський тип господарства визначав загальний характер розвитку всіх сфер економічного й соціального життя.

Відтоді, коли П. Чубинський проводив свої польові експедиційні дослідження, минуло 140 років. За цей час відбулося багато змін. Переживши чимало соціальних катаклізмів, Україна пройшла крізь кілька формаційних стадій: капіталізм, тоталітарно-казарменний соціалізм – і тепер знову з великими труднощами намагаються запровадити капіталістичну модель економіки. Історики та політологи характеризують сучасне українське суспільство як кризове, хворе, балансує між анархією і диктатурою, позбавлене чіткої стратегії та ідеології розвитку. Перехідному етапу нашої країни на шляху від «розвиненого соціалізму» до ринкових відносин, від більшовицького монополізму до ліберальної демократії цілком природно відповідає дуже строката і різно-рідна система святкових традицій. Наша країна сьогодні живе немовби в кількох часових вимірах: за церковним, переважно православним календарем (Різдво, Великдень, Трійця та інші); за радянським «червоним» календарем (Перше травня, Міжнародний жіночий день, 23 лютого та інші), за «жовто-блакитним» календарем

української державності (День Конституції, Незалежності, Злуки та ін.).

Упродовж ХХ–ХХІ ст. не лише суттєво оновився перелік святкових дат, але також зазнали значних змін зміст і форма старих традиційних свят. Спробуємо простежити цю етнокультурну динаміку на прикладі обрядів і звичаїв різдвяно-новорічного циклу. Фольклорно-етнографічні матеріали «Народного календаря» П. Чубинського слугуватимуть нам емпіричною базою відліку еволюційних і трансформаційних процесів.

Щоб об'єктивно простежити зміни в народній святково-обрядовій культурі українців за останні 140 років, виділимо в масиві календарних звичаїв, обрядів і повір'їв, описаних П. Чубинським, дві групи традицій: 1) **віджилі**, що сьогодні вийшли з ужитку, забуті або зберігаються лише в пам'яті літніх людей; 2) **актуальні**, що досі побутують, хоча й зазнали певної трансформації.

До першої групи належать передусім обряди та повір'я, пов'язані з аграрною і, ширше, сільськогосподарською магією. Нині на Свят-вечір вже не перев'язують фруктотві дерева солом'яними перевеслами і не обмазують їх тістом, щоб вони добре родили; задля вдалого майбутнього врожаю не кладуть на стіл плуг і упряж; втратила сенс магічна процедура, під час якої члени селянської сім'ї сідали на покутті на сіні та «квоктали», наслідуючи курку, що сидить на яйцях, «для того, щоб квочка виводила добре циплят»; лише деякі літні респонденти пам'ятають магічне замовляння, яке виголошували перед тим, як розпочати їсти кутю: «Морозе, морозе, ходи до нас куті їсти, а коли не йдеш, то не йди й на жито, пшеницю і всяку пашницю».

Уже більше піввіку українські селяни не тримають у господарстві волів, і тому забуто повір'я, що воли на Різдво або Новий рік розмовляють між собою людською мовою; в ніч на Василя (14 січня) не визначають погоду на наступний рік за допомогою цибулинного календаря; втратив актуальність старовинний обряд символічної «новорічної оранки»; у зв'язку з різким скороченням поголів'я худоби вийшов з ужитку звичай привчати в день св. Меланії «до їзди і праці молодих коней і биків» тощо. З часом зникла і тра-

диція «дерти пір'я» вечорами від Різдва до Богоявлення.

Сьогодні не поширене вірування, що в святі вечори пробуджується «нечиста сила», і що в цей період «відьми блукають по землі». Натомість різдвяно-новорічний період нині вважається казковим, коли можливі всілякі дива і фантастичні історії з обов'язковим хепі-ендом, подібним до того, що відбувається у фільмі Е. Рязанова «З легким паром».

Втратили сенс та актуальність більшість описаних П. Чубинським очисних і апотропеїчних обрядів. На Голодну кутю дітям не присмалюють волосся «щоб не боялися вовка», нікому з господарів сьогодні не спадає на думку злити після свят-вечірньої трапези частину помиїв у пляшки і сховати їх з упевненістю, що це хороші ліки від «уроків». Так само на свято Маланки не намагаються спіймати горобців і кинути їх у вогонь, щоб цей попіл разом із насінням посіяти в землю, сподіваючись у такий спосіб зберегти посіви коноплі і зерна від нападів горобців. У зв'язку із загальним піднесенням рівня освіченості й культури сільського населення всі ці магичні практики і повір'я було визнано неефективними, а тому й недоцільними для виконання.

У народному календарі ХІХ ст. важливу роль відігравали святкові дати в хронологічному нормуванні періодів праці, відпочинку та шлюбних сезонів. «До Богоявлення, – писав П. Чубинський, – народ утримується від усіх веселощів, тому що вода ще не освячена. Але коли освятиться вода, тоді всі шинки повні народу. Молодь танцює під музику, а старики п'ють горілку. Тоді ж починаються оглядини наречених і сватання»⁴. Сьогодні церковні святці вже не є визначальним орієнтиром виробничої та розважальної життєдіяльності переважної більшості населення як міст, так і сіл, мало хто дотримується церковних приписів щодо вживання алкоголю, дуже часто, як свідчить статистика, шлюби укладають і під час посту.

На сторожі традиції, що забороняла працювати у свята, колись стояли увявлення про неминуче покарання за цей гріх. «У нас люде кажуть, – писав П. Чубинський, – що той чоловік, котрий в свято робить, матиме сина вовкулаку, він буде дуже понурий, він буде ходити на границю й робитися вовком»⁵.

Тепер розглянемо другу групу святкових звичаїв і обрядів, описаних П. Чубинським, – ті, що, попри всі руйнівні чинники, досі побутують в арсеналі народної культури українців. Мова йде насамперед про різні форми різдвяно-новорічних поздоровних обходів.

Звичаєво-обрядовий комплекс традиційної культури українців виявився надзвичайно життєстійким. Наші польові дослідження останніх десятиліть показали, що колядування, щедрування, рядження та засівання продовжують активно проводити. Певна річ, успадковані від предків стереотипи народної святкової культури сьогодні виконують вже не магичну, а важливу вітальну, комунікативну та розважальну функцію – допомагають мешканцям «пограбованого» і «зруйнованого» соціальними експериментами українського села не втратити душевний оптимізм, вистояти в агресивному, антигуманному середовищі.

Офіційний статус головних християнських свят у незалежній Україні суттєво вплинув на характер і форми їх відзначання. Церковні та народно-побутові календарні звичаї, що в недалеких радянські часи вважалися «приватною справою» священнослужителів і парафіян, переслідувалися та заборонялися, починаючи з 90-х років ХХ ст., побутують широко та відкрито, без жодних адміністративних і цензурних обмежень. Як і в багатьох європейських країнах, у нашій державі у святкові дні телебачення та радіо транслює урочисті Різдвяні служби з головних храмів столиці й інших міст. У цих літургіях нерідко беруть участь перші особи держави: Президент, члени уряду, депутати Верховної Ради, представники місцевої адміністрації, а серед них чимало тих, хто недавно належав до правлячої і тотально атеїстичної комуністичної партії.

Законодавче піднесення великих релігійних свят українського народу до рівня державних відкрило широку дорогу для повної «реабілітації» всього арсеналу народних художньо-естетичних і фольклорно-етнографічних традицій, пов'язаних з ними. Доцільно зауважити, що в радянську добу, особливо в роки правління Й. Сталіна, публічно співати колядки та щедрівки, ходити з різдвяною зіркою або вертепом, влаштовувати карнавальні дійства на зразок «Маланки» і «Кози» було заборонено, а на «порушни-

ків громадського порядку» накладалися різноманітні покарання.

У філармоніях, театрах, будинках культури, а іноді безпосередньо в церквах і костіолах незалежної України відбуваються різдвяні концерти, де виконують церковні та народні колядки, інші вокальні й музичні твори релігійного змісту, що за часів побудови соціалістичного суспільства вважалися вкрай небажаними. Після довгої перерви до українських меломанів повертаються шедеври вітчизняних і закордонних творців церковної музики: А. Веделя, Д. Бортнянського, М. Леонтовича, К. Стеценка, С. Людкевича, Й. Баха, О. Гречанинова, А. Адамса та інших.

Лише деякі представники старшого покоління пам'ятають сьогодні колядки й щедрівки дохристиянської тематики, присвячені створенню світу, астральним світилам, урожайності ниви та приплоду домашньої живності.

На етапі розбудови української державності звільнений від ідеологічної цензури давній обряд колядування сприймається як прояв патріотизму, символ усвідомленого повернення до етнічних коренів. Напередодні Різдва в 2006 році газети й інші ЗМІ охоче інформували про те, як, перебуваючи на Івано-Франківщині, Президент України В. Ющенко колядував у Манявському монастирі та, готуючись до свят-вечірньої трапези, «взяв макітру й макогін та сам втер мак до куті»⁶.

Приймати в себе вдома й обдаровувати колядників сьогодні – ознака хорошого тону серед політичних і державних діячів, бізнесменів, депутатів, зірок естради тощо. Водночас анонімне урбаністичне середовище породило сурогатну форму колядування (шедрування, посівання), де красивий обряд перетворюється на жебракування. Побутування цієї традиції в умовах сучасного міста викликає неоднозначну оцінку громадськості. Натомість у сільській місцевості, особливо в західних областях України, різдвяні та новорічні поздоровні обходи нерідко проходять за традиційним сценарієм і мають неабияку підтримку місцевого соціуму.

За нових умов відбувається процес забуття і руйнації колишніх сакральних символів та цінностей. Так, важливий у контексті хліборобської культури українців новорічний звичай «водити козу», втративши свій магічний сенс, деградував

до рівня побутового фразеологізму, що алегорично маскує колективну пиятику.

Водночас у пам'яті людей зберігається давнє уявлення про те, що на період свят необхідно помиритися і забути старі образи, щоб не сваритися в новому році.

Дуже стійким компонентом народної побутової культури, як свідчать етнографічні розвідки останніх років, виявляються обрядові страви, зокрема різдвяна кутя та узвар. І сьогодні вони обов'язкова складова меню на свят-вечір та на Голодну кутю в багатьох родинах сіл і міст. Щоправда, спектр ритуальних функцій куті значно звузився. У сучасних комфортабельних помешканнях уже нікому не спадає на думку кидати останню ложку куті в стелю, «щоб бджоли роїлися, і за кількістю зернин, які приліпилися до стелі вгадували, чи добре проживуть бджоли зиму і чи будуть роїтися влітку»⁷. Відійшла в минуле й практика ворожити за допомогою куті про те, хто помере в наступному році. Разом з тим подекуди ще зберігається звичай залишати кутю на ніч на столі, що є рудиментом повір'їв про святкові відвідини померлих предків. У сільській місцевості досі існує традиція на свят-вечір носити вечерю близьким родичам, але тепер вже не носять обрядову вечерю бабам-повитухам, оскільки функції останніх перебрали на себе спеціальні медичні заклади.

Справжній дідух – різдвяний сніп із колосся пшениці, ячменю та жита – сьогодні можна побачити радше на етнографічному концерті, на виставці, в музейній залі, ніж у звичайній селянській хаті, як це було за часів П. Чубинського.

Аналізуючи етнокультурну динаміку народних святкових традицій різдвяно-новорічного циклу, важливо ідентифікувати групу звичаїв і стереотипів поведінки, що широко побутують сьогодні, але не існували раніше. Вони є результатом багатоманітних соціально-економічних та ідеологічних процесів, змін у календарній системі, а також міжкультурних запозичень.

Подаючи зріз селянської побутової культури 60-х років XIX ст., П. Чубинський ніде не згадає традицію відзначення Різдва й Нового року з ялинкою, Дідом Морозом (Санта-Клаусом), які сьогодні стали характерною прикметою нашого часу. Не міг описувати автор гімну України і звичай зустрічати Новий рік із шампанським, салатом «олів'є», обов'язковим

відраховуванням ударів годинника на Спаській вежі Кремля після чергового телевізійного звернення Генерального секретаря КПРС, який утвердився в побуті українців у період побудови розвиненого соціалізму.

Якщо за часів П. Чубинського Різдво і Новий рік вважали родинними святами, які намагалися провести в колі сім'ї, то сьогодні багато хто використовує різдвяно-новорічні канікули для подорожей країною і за кордон.

Ліквідація масової неписьменності, культурна та наукова революція долучили широкі маси українців до загальноцивілізаційної традиції з нагоди свят обмінюватися листами, листівками, телеграмами, телефонними дзвінками, а останнім часом SMS-ками, електронними листами. Технічні досягнення суттєво полегшують і прискорюють процес святкової комунікації, в основі якого закладена ідея взаємного побажання добра і щастя. Усе вказує на те, що форми свята більш рухливі, ніж його головне змістове наповнення.

За свідченнями П. Чубинського, у XIX ст. в Україні побутував звичай, згідно з яким між парафіянами та місцевим священиком напередодні Різдва відбувався традиційний дарообмін: селяни приносили попу натуральні продукти з власного господарства, а він наділяв їх посвяченими проскурами. У радянський період ця патріархальна традиція відійшла в минуле, натомість грандіозних масштабів набув звичай взаємного обміну подарунками на Новий рік. На хвилі тотальної глобалізації у вітчизняних святах все помітнішими стають західні впливи і запозичення. Перехід українського суспільства до ринкової економіки сприяв комерціалізації святкової сфери. Ця тенденція яскраво виявляється в традиційних різдвяно-новорічних, великодніх базарах і ярмарках, різноманітних рекламних акціях, розпродажах за «зниженими цінами», фетишизації культу подарунків тощо. Подібні стереотипи поведінки, як уже неодноразово відзначали етнокulturологи, здатні зруйнувати справжні духовні цінності свята, підмінивши їх набором міщанських сурогатів.

Не міг передбачити П. Чубинський, як далеко у наші часи зайде процес політизації святково-обрядової сфери. Показова в цьому відношенні політична забарвленість парадів дитячих казкових персонажів, яка

виявилася в різдвяно-новорічній компанії 2006 року, напередодні виборів до Верховної Ради України та місцевих органів влади. Різні політичні сили з агітаційною метою формували свої загони Дідів Морозів, що вбиралися у відповідні партійні кольори: біло-блакитні представляли Партію регіонів України, зелені – Партію зелених, помаранчеві – партію «Наша Україна». Використання різдвяно-новорічних свят для політичної конфронтації – антигуманне й антиприродне явище, оскільки здавна цей період служив послабленню ворожнечі між класами і партіями, культивував ідеї добра та солідарності.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити, що аграрно-календарна обрядовість – це надзвичайно консервативна система, але й вона підлягає законам історичної динаміки. Наведені матеріали підтверджують мінливість народних звичаїв, обрядів, вірувань та уявлень залежно від економічних, соціальних, культурних зрушень суспільства.

На порозі третього тисячоліття особливої ваги набуває проблема життєздатності аутентичних святково-обрядових традицій українців. Усупереч усім деформувальним чинникам (процеси індустріалізації, секуляризації, руйнування селянської культури, демографічна криза, міграції тощо) в багатьох областях України ще зберігаються живі осередки різдвяно-новорічних та інших календарних звичаїв і обрядів, в окремих населених пунктах вдається навіть зафіксувати в живому побутуванні реліктові зразки обрядових пісень річного циклу. Усі ці форми фольклорної творчості треба розглядати не лише як коштовні пам'ятки минулого, а й як безцінний духовний капітал нації, який треба зберегти й інвестувати в модерну культуру майбутнього.

¹ Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2002. – С. 38.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – С.Пб., 1872. – С. 3.

³ Там само.

⁴ Чубинський П. Мудрість віків. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 8.

⁵ Там само. – С. 203.

⁶ Куфрик Б. Ющенко колядував для гуцулів // Експрес. – 12–19 січня 2006 р.

⁷ Чубинський П. Мудрість віків. – С. 56.